

Det gamle Aabenraa.

Af Thomas Ries.

Naar ved Vintertid Østenvinden driver Fjordvandet ind over Engene vest- og sydvestfor Aabenraa, og der saintidig kommer dygtig Nedbør, oplever man endnu den Dag i Dag, til Trods for, at det salte Vand kun kan komme ind ad den forholdsvis smalle Aa, (og ikke som i tidligere Tider over Sønderport og den nuværende Sønderchausse, som begge den Gang laa mange Fod lavere) at alt det Land, som ligger op til Hjelm vest- og sydvestfor Sønderport, helt forvandles til et Hav eller Indvand, som Vejrmøllens Bakke og Brundlund Slot med Slotsmøllen og Vejen til Slottet rager op af. Det er som et Billede fra Tider, ingen kan mindes, som halvt Sagn, halvt Virkelighed, der her, om end kun for faa Dage, træder en for Øje.

Det er det gamle Nør, som paa denne Maade bringer i Erindring, at det engang har været til og har givet Anledning til, at Byen blev anlagt her, Anledning til de første Arnesteder, til Fiskerlejets første og senere Benævnelser, til Lejefolkets første og senere Haandtering, som altid er bleven Byens Indbyggere siddende i Blodet.

Naar vi ved Siden af dette næsten aarlige Vinterbillede mindes Stormfloden i 1872 eller Nytaar 1914, da Byen trods alle Forhøjelser og Dæmninger

fra næsten alle Sider var omgivet af Vand, til Dels af et oprørt Hav, som man paa Skibsbroen og ved Sønderport sejlede eller stagede i med Baade, mens hverken Bro eller Sønderchausse var at øjne, og Fjordvandet gik helt op til Rebekkekagang ja endog til Kilegaard, og bagfra viste sig paa Nybro og i Mølleforten, ja i Slotsmøllen næsten naaede op til Hanebjælkerne, saa kan vi godt forstaa, at det i gamle Dage, da en saadan Ulykke skete ret tit, var Skik og Brug, ja Ordre fra oven, at alle Mand havde at møde ved Sønderport — den Gang endnu en virkelig Port nede ved Aaens Munding. Ja den Gang hørte Byen op ved Sønderporten, thi det, som laa sydfør Porten, var endnu ikke fast Land, men blot Sand og Tang, som Fjord og Indvandet skyllede ud og ind over.

Det var først i det 18. Aarhundrede, der her kom en Sommervej, som aldeles ikke kunde bruges om Vinteren. Den var daarlig nok om Sommeren, og indtil da gik Færdselen over Slottet. Aar 1611 har de fra Stollig og Løjt hentet Tang udenfor Sønderport, naar det var nødvendigt, men Stene maatte de ikke tage med, thi hvis saadanne fandtes, vilde Byen have dem til sin Stenbro, saaledes lød Forordningen fra Borgmester og Raad. Lidt sønden for Byen og dens Sønderport laa ved Sommervejens sydlige Ende, der hvor indtil for kort Tid siden Vejrmøllen stod, en Holm eller Bakke i Retning fra Øst til Vest, den kaldtes indtil 1737 Kapelbjerget, efter Andreaskapellet, som i den katolske Tid laa her. Ved dens vestlige Ende var det, Dronning Margarethe 1411 lod bygge et nyt Slot. Som Følge af hendes Død 1412 blev det foreløbig kun et Porthus. Søndenfor Andreaskapellet helt over til Posekjær var, bortset fra en Holm (Fru

Annas Eng) alt kun Sand og Tang, som om Vinteren laa under Vand ligesom Strækningen imellem Kappelbjerget og Sønderporten. Først Aar 1411 eller en Del Aar derefter, maaske først i Kong Hanses Tid, er Slotsvejen eller Møllebroen bleven dannet, til Dels som en Vej til Slot og Mølle, men især som en Dæmning mod Vandet fra Fjorden. Møllebroen eller Dæmningen er langt højere end Grunden paa begge Sider af den. Inden den blev dannet, er Vandet gaaet ud og ind, alt som Vind og Nedbør var. Paa samme Maade er det gaaet over den nuværende Sønderport og Chausse, helt ned til Posekjær. Det er derfor, som Claus Organist skriver Aar 1600, let at forstaa, at de fra Byen som i den ældste Tid vilde nordpaa, maatte over Vandet til Varnæs for derfra at tage med Færgen til Aarøsund og videre. Det passer godt nok, hvad Claus Møller (Organist) skriver, thi efter hvad den gamle Skraa meddeler om Byfreden eller Byens Grænse imod Syd begyndte den ikke ved den langt senere Sønderport eller ved den nuværende Slotsgades østlige Ende, saadan som Tilfældet var i senere Tider, men ved den vestlige Ende, hvor senere den saakaldte Nybro er kommen til, og i den allerældste Tid, da Lejet fik sin Byfred, har en lille Aa, der løb nordom Kongslund eller Kongsgaarden, det gamle Slot, skildt dette fra Byen. Den Gang, i Begyndelsen af det 14. Aarhundrede, omtrent 100 Aar inden det nye Slot blev bygget og Slotsdæmningen eller Møllebroen anlagt, var her ikke Tale om en Aa (den nuværende Mølleaa) sønden for Kongslund langt mindre om det vi nu kalder Marsken, eller om den langt senere saakaldte Sønderport, — her var Vand, det var Indvan-

det eller Nørets Mund, ligesom man langt senere havde en Mund ved Havnen. Og sydfør Nørets Vand laa den Gang Jorderne fra Hostrup, Stubbæk og Aarup, ved et Sted søndenfor Nøret, som endnu Aarhundreder senere hed San vith lith, der hvor nu Farversmølle ligger. Ind imellem, San vith lith paa den søndre (og Gunny vith lith) paa den nordre Side, strakte Nøret sig i vestlig Retning ud forbi »Gammel Jord« (en Benævnelser, som først senere kom op, efter at der af Nøret var indvundet »nye Jord«) omtrent til det Sted, hvor det gamle Heisel har ligget. Her laa der, længe før Byen fik Byret, en Bispegaard, med Bispens Enemark, der strakte sig helt hen til Landsbyen »Gammel Opnør«, omtrent midt imellem den nuværende Enemark og Nymølle. Tæt ved laa (i Udkanten af Hjelms) Kongens Forhøjning, hvor efter et gammelt Sagn Valdemar Sejer skal være gaaet i Land, paa sin Hjemrejse fra Estland, for herfra at tage til Urnehoved Ting. Begge disse Smaabyer forsvandt i Løbet af det 16. Aarhundrede, men som »Heisemarkjord« eller »de 3 Gammelovenning Lykker« førte Peter Amtsskriver dem Aar 1609 ind i sin Jordebog. Som Bynavne er Heisel og Gammel Opnør imidlertid siden saa fuldstændig forsvundne af Dokumenterne, som om de aldrig havde været til. Det gik dem, som det efter Aar 1597 gik St. Jørgens Kapel. Med Reformationen var det ophørt som Sygehus for de spedalske, det blev bortforpagtet til »Fyrsteligen Naades Enspænder«, »Sorte Haand« for Aar 1597 ved dennes Død og salige Endeligt at brydes ned. Tømmer og Sten af det, brugtes ved Bygning af Nymøllen. Ved denne Lejlighed forsvandt ogsaa St. Jørgens Karpedam. Vel fandtes i Inventariet fra 1706

endnu en Karpedam som Dam, men med den Bemærkning ved, at Vandstedet nu er uden Karper, og nærmest helt overgroet. Imidlertid var der den Forskel paa Karpedam, og Gammel Ovening, at Dammen i Benævnelser blev det gamle, medens Benævnelser Ovening var traadt i Stedet for Opnør, og et Gammelt Ovening, endda tilsyneladende i Modsætning til et yngre. Kun et eneste Sted er der Tale om »Gammel Opnør«; det er i Claus Møllers Tid, da han skrev om Byen, og det forekommer kun i den gamle latinske Skraa, som vel ingen Menigmand den Gang, maaske heller ikke Claus Møller, har kunnet læse. De har kendt »de gammel Ovening Lykker«, men ikke vidst, at Ovening oprindeligt hed Opnør. At der Aar 1631 ved Siden af det gamle Opnør, ogsaa til sin Tid var et yngre Opnør i Riseherred, har man ikke vidst, i daglig Tale, har man altid sagt Opner, som man i Stedet for Gjennør altid sagde Gjennør. Paa samme Maade har »Affenraa« senere udviklet sig af Opneraa, det Bynavn som efter Byens Segl at dømme, ogsaa er nævnt i den gamle Skraa, medens de, som kunde læse og skrive, lod sig paavirke af Oversættelsen i den latinske Tekst. De skrev først Apenra, og lidt efter lidt Apenrade, der blev det tyske Navn for Byen. Alt imens var det gamle Nør forsvunden, saa at man paa Claus Møllers Tid ved Aar 1610 paa Dansk nok kendte et Aabenraa eller Apenrade i Skrift og et Aavenraa i daglig Tale, men aldrig tænkte paa Opnør eller Gammel Opnør, som Ophav til det. Hundrede Aar efter Claus Møllers Død, Aar 1730 genfinder vi det dog hos Pastor Volckhard i Bjolderup, han har læst og gransket i gamle Skrifter, og udtaler som en svag Formodning, at gammel Opnør

saa at sige har haft en Søn, eller et yngre Opnør ved Siden af sig, som senere har faaet Benævnelsen Opnøraa. Han vidste ogsaa, hvor Gammel Opnør havde ligget, nemlig hvor i sin Tid de 3 Gammel Ovening Lykker laa, imellem Ovnbjergtet og et forhenværende Nør, der efterhaanden var bleven til Land, som i Modsætning til den »gamle Jord« kaldtes »Ny Jord«, i Folkemunde bærer Benævnelser som »Morads«, »Sump« og »Kjær«, »Sluffersdam«, »Plessmose« osv., som Aar 1609 og 1716 var blevene indførte i baade Jordebog og Slottets Inventar. Han vidste ogsaa, at en saakaldt »Pippel« tidligere dannede Grænsen imellem Aabenraa By og Herredet. Vandløbet er altsaa den Gang ikke bleven kaldt Aa, men Pippel. Efter Nøret har Beboerne vistnok i lang Tid haft Navn som Opnersfolk, baade de som boede længst inde under »Ovnbjergtet« og de, der havde deres Arnesteder ved Nørets Mund.

Hele Egnen hørte til Herredet, de var Herredsfolk og intet andet, men med Tiden overfløjede det yngre Opnør det gamle, det fik en Kirke og havde vistnok bedre Næring.

Første Gang vi hører Tale om Bynavnet Opnøraa og ligeledes om en Landsby »Gammel Opnør« er i den latinske Skraa, som stammer fra Aar 1335, men føres tilbage til Slutningen af Valdemar Sejrs Tid, da Byen fik sin Byret. Det er jo ikke udelukket, at det Opnør, som laa ved Nørets Munding, allerede før den Tid i Modsætning til det gamle, snart hed det »yngre Opnør«, snart Opnøraa, da det jo nok laa ved Nørets Munding, men ogsaa oven den Aa, som flød imellem Kongslund og Lejet ud i Nøret. Men fra den Tid, da Byen fik sin Byret, og medens det gamle Opnør endnu

eksisterede, har Byens Navn været Opnøraa, og om et tidligere »yngre Opnør« er der nu ingen Tale, skønt det har eksisteret og har ligget rundt om Kongslund, med St. Knuds Kirke paa »Østerholmen« imellem Kiil Indvandet og Nørets Munding. Efter at vi nu har hørt om Benævnelserne Opnør og Gammelopnør, vil vi forsøge at finde, hvor og naar Nøret selv har været, og givet Anledning til Benævnelsen. Vi vil først og fremmest paapege, at det som allerede i den gamle Tid skete med Nøret (Forvandlingen fra Vand til Land, som rigtignok i lang Tid blev kaldet Mose, Sump og Kiær ved Siden af den saakaldte »Gammel Jord«) paa lignende Maade for omtrent 100 Aar siden foregik med Kiil. Denne var til Nørets Tid og endnu Aarhundreder derefter først et Indvand, en Vig eller Fortsættelse af Fjorden. Lidt efter lidt forvandlede det, især om Sommeren, af sig selv til Sump og Morads for saa, da Tiden var kommen, at blive tørlagt til 26 Tønder Engjord. Kiils Fortid er paa denne Maade næsten gaaet helt i Glemme, som om den altid havde været Land og Eng.

I Rigsarkivet i København forefindes en Tegning fra Aar 1641, som viser Byens Udseende langt tilbage, da Hertug Abel sad paa Gottorp, og den lille By kun laa grupperet om Kongslund, lidt sønden for det nuværende Raadhus, omgivet af en Bygrav og en Byvold, som fra Kiil i Øst, gik norden om Vestergades Kaalgaarde, og vesten om det gamle Slot ved Vestergades den Gang sydvestlige Ende og her mundede ud i Indvandet eller Nøret. Den Gang, skriver Claus Møller, var Byen en af de fastede og stærkeste i hele Landet, endda stærkere end Byen Slesvig.

Imod Øst var »det salte Vand«, som man den Gang kaldte Fjorden, i Syd og Vest Indvandet eller Nøret, og imellem begge en Bygrav af forsvarlig Bredde og Dybde, som vi senere vil faa at se.

Men efter at det nye Brundlund var bleven bygget, med Dæmningen, Møllen og Møllebroen, og med den lange Bro, en ny Forbindelse sydpaa, i Stedet for Vejen over Toldsted, er Nøret forsvundet, da Dæmningen eller Møllebroen har afbrudt Forbindelsen mellem det og Fjorden især om Sommeren. Og for at blive af med Indvandet, har man inddiget Heiselaa og Holbæk, som kom fra Heiselmark og Hjelmsov. Af Nøret blev der paa denne Maade kun en Mølle-dam tilbage, som nu i det sidste Aarhundrede er totalt forsvunden. Den nuværende Hjelmallee blev anlagt i sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede som en Slotsvej med 2 Sluser eller to Bække, der løb langs med den. Jorden til den hentedede man fra Fru Annas Eng, hvor Byens Rettersted en kort Tid havde været, derfra blev det saa flyttet op paa Arnbjerg, der saa fik Navnet »Galgebakken«. Omtrent til samme Tid har Varnæsfolk sønden for Posekjær anlagt en »Forte« ind til Byen, omkring ved Aar 1611. Det var dog kun en Sommervej, som man ikke kunde bruge om Vinteren. I flere hundrede Aar har Sønderschausse saa kun været en Sommervej, ligesom ogsaa den nuværende Sønderport, og Landet vesten for den har i mange Maader været af samme Art, Jord, som kun kunde bruges om Sommeren, men om Vinteren laa mere eller mindre øde hen, ret tilsvarende til de Benævnelser som den fra gammel Tid havde. Paa samme Maade er det gaaet med den gamle Bygrav. Det

var en Grav, som hørte med til Nøret, og som senere sammen med Slotsgraven tjente til Værn for Brundlund. Slotsgraven fik ifølge Byens Protokoller, sit Vand fra Indvandet, og ikke som nu igennem nogle sølle underjordiske Rør. Der var imidlertid den Forskel imellem Bygrav og Slotsgrav, at for den sidste sørgede Hans Naade Amtmanden, medens Byen lod Bygraven ligge forsømt og øde hen, saa den lidt efter lidt blev til en lille Rende med smudsigt Vand, hvor »e Paider« (Frøerne) i stor Mængde opholdt sig, hvorfor Borgerne med Tiden gav den gamle Bygrav Navnet — Painsik, der aabenbart er gaaet fra det danske Talesprog, uforandret og uforstaaet lige over i det tyske Skriftsprog i Protokollerne. Denne Benævnelse findes gennem hele det 17. Aarhundrede, ja endda lidt længere frem. Som det tidligere var gaaet med Benævnelsen Nøret, at det var vejet for Navnet Mølleddam, og at man i Tidens Løb havde glemt baade Nør og Navn, saadan gik det nu ogsaa med Bygraven. Den forsvinder, og Navnet Painsik træder i Stedet.

Jævnside med Painsik har man ogsaa brugt Benævnelsen Byrende, om den gamle Bygrav, og at den sidste har overlevet den første, kan findes i langt senere Protokoller, men da var rigtignok det sumpede Morads i det store og hele forsvundet, og kun en lille ussel Rende tilbage, der fra Vest til Øst gik langs med de nordlige Haver i Vestergade, og over den nordlige Ende af Storetorv, for nede ved Gildegade at løbe ud i Kiil.

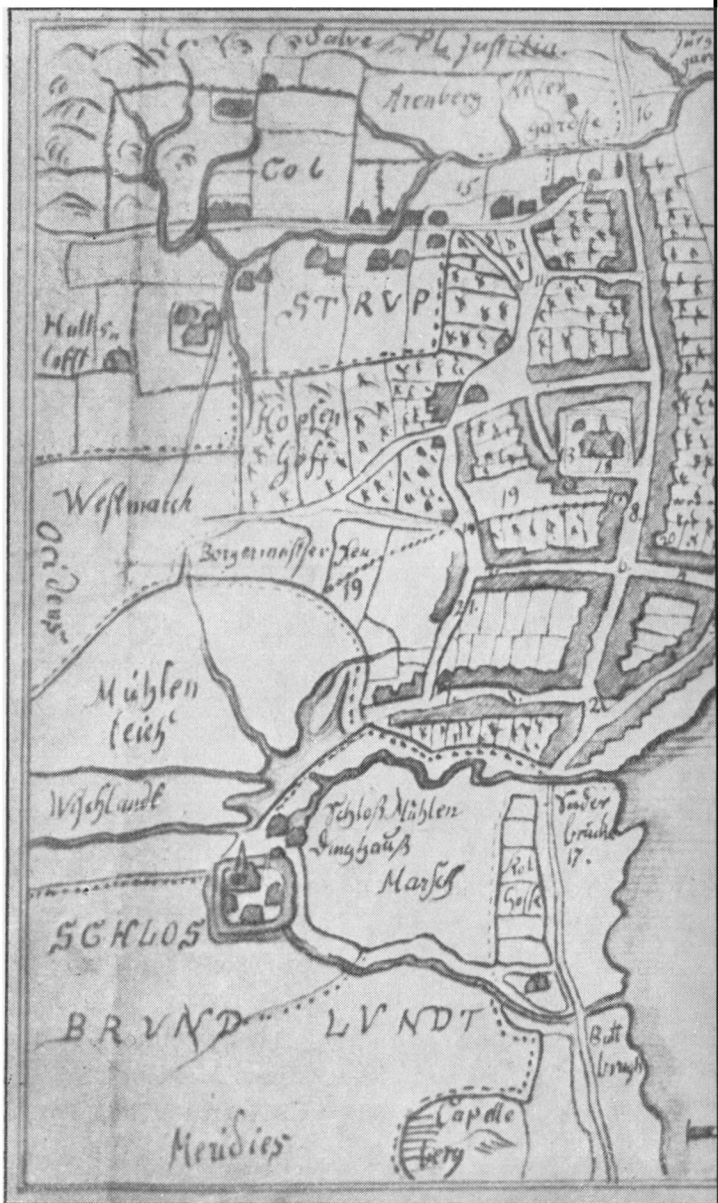
I Aaret 1707 laa Painsik, som det ses af en Bemærkning i Stavnsprotokollen, i hele sin Længde til kun $1\frac{1}{4}$ Stavn norden om Vestergades Haver,

lidt sønden om Raadhuset, som en øde moradset Sump, fra Vest til Øst. 1715 »employerede« nu Hans Jakobsen at anlægge en Lysthave paa Pajdsik, hvis Grunden tillod det.

Nogle Aar senere findes Raadmanden Christian Frellesen Hinriksen, som Hans Jakobsens Eftermand, han byggede et Hus ved den østlige Ende af Pajdsik ud til Storetorv, der hvor nu Købmand v. Bergen boer.

Efter hvad vi tildels gennem Protokollerne hører om ham, har han været en sjælden klog og fremsynet Mand, som alle Frellesener, helt siden Stalleren Christian Frellovsen, Søn af Frellov Hakonsen, som boede i Sønderborg den Gang Hertug Valdemar, Aar 1335, stadfæstede den gamle latinske Skraa for denne By. I det 16. Aarhundrede var de over Tønder kommen til Aabenraa, med Frellov Kristensen som første Mand, hvis Sønesøns Søn ovennævnte Christian Frellesen nu som Raadsforvandter efter gammel Skik og Brug ønskede at bo nær ved Raadhuset. Efter hans Død, 1763, blev hans Svigersøn ved Navn Peter Johan Ottsen, hans Arving. I hans Tid blev der Strid om, hvorvidt den Toft som Peter Johan Ottsen arvede, og som laa imellem Raadhuset og Byrenden, fra Storetorv til Nygade, med Ret og efter Bylov kunde tilkomme ham. Thi alle Vestergadens Ejere som havde Gaarde eller Haver ud til den søndre Side af Renden, gjorde Arvtageren nu stor Molest, eftersom hans Svigerfader i mange Aar var kommen Renden og deres Grund alt for nær, ved at mudre den ud til deres Side og kaste Mudderet op paa sin egen Grund nord for Renden. Derved havde han for-

højet og forbedret den, saa at »Paidegrunden« helt var forsvunden, og en frugtbar Toft var kommen tilsyne. Det var deres Jord, han havde brugt til det, der var Vidner nok, som kunde bevidne det. Mens »Paidsik« før havde ligget lavt og været vaad og sumpet, laa den nu højere end alle Vestergades Kaalgaarde, tør og solrig, som en god Humlegaard helst skulde ligge. Fra begge de stridende Parter blev der ført Vidner frem, og en Kendsgerning var det, at der, hvor der tidligere laa en »Paddesump« med en Rende, den gamle Bygrav midt i, laa nu Christian Frellesens Toft, den senere Riggelsenske Toft, som vi endnu kender fra vor Barndom. Under denne Strid kom ogsaa det helt gamle frem, Christian Frellesens Karl og den da endnu levende Barnepige kunde godt huske, at man ved Gravningen i den gamle Rende, helt nede i Bunden af den, havde fundet Bolværk og Palisader, med Kramper, Hager og Ringe af Jern, som om man i langt tilbage liggende Tider her havde fortøjet Baade, ogsaa hag ved det senere Kolosseum. Det var her som en Menneskealder senere paa Kiilegaard. Om der ogsaa var gaaet mange Menneskealder, ja endog Aarhundreder, den gamle Tid kom dog altid frem igen. Fra Toften fandt man tilbage til Byens Rende eller »Paidsik« — til Bygrav og hvad dertil hørte, saaledes ogsaa fra Kiilegaard til Indvandet Kiil, fra dette til »Tyvkjærhavn«, efter Tyvkjæret, der i gammel Tid fandtes her, den Tid hvor ifølge Claus Møller al Slags Tyve, Rak og Pak holdt til, »ved Aaen northen By«, langt nede i den saakaldte Ramsherred. Claus Møller skriver om det gamle Slot, at det har ligget ved den vestlige Ende af Vestergade, og at der i hans Tid

Die 7 special stücke der Matt
 APEKRADE quenten Jus
 Norden an Colstrup and Jus
 gessgards may Jus wisten
 auch an Colstrup. Jus Viden an
 Vorwecksgrund und Jus
 Osten der Matt Schiffshaven
 Wie auf dieser grundriß zu
 sehen
 Laßplatz der Matt ge: 3514 1688

STADT MATSIBAYEN

1. Aßloß Draß	12. Poppen Droyde
2. Buder Droyde	13. Rindgangk
3. Rischer Droyde	14. Neustücke
4. Schiffbrücke	15. Ziegelhoffe
5. Gildendroyde	16. Mülhar Becke
6. Markt	17. Fuderbrücke
7. Wey Droyde	18. Kirche
8. Lang Droyde	19. Reth: der
9. Kams fawde	alt. Mattball
10. Klingberg	20. Koth: ein
11. Foreng Droyde	alt. Kirchen
	21. Reth: der alt.
	Reth: Brandlung

fandtes Spor af det. Ogsaa det er ganske rigtigt, thi som Følge af Bygravens Svingning imod Sydvest nede ved den nuværende Vestergades vestlige Ende, har denne den Gang maattet gøre Svinget med, og er gaaet i en Bue ad Sydvest om til Midten af den nuværende Nybro, hvor Grænseaaen gik over Gaden, den Gang Kongslund endnu laa her, og hvor der endnu i vor Tid var et lille Vandløb, en Rende, dækket med et Rendestensbræt.

Hvor Købmand Schmidts Hus nu ligger, ved Hjørnet af Vestergade og Nygade, har i gamle Dage Bygraven krydset Broen vesten for den gamle By.

Dengang fandtes ingen Mølleforte men kun en Vej Nordpaa, op til den senere Vægterplads. Her dannedes en Korsvej, der kaldtes »Gammel Opnør Korsvej«. Men hvor Bygraven gik over Vestergade, der hvor Købmand Schmidts Hus nu ligger, har Bygmesteren i sin Tid ikke tænkt paa, at Bygraven havde været der, om end for lang Tid siden, og at den maaske igen kunde finde paa at lade sig mærke. I Virkeligheden gør den det, idet Huset af og til bliver hæng hovedet og slaar Revner. Der, hvor nu Vognmand Andresen bor, skraat over for Købmand Schmidts Ejendom, sad Aar 1795 Thomas Iversen til Huse. Han fik i samme Aar Ordre fra Borgmester og Raad om at holde Byrenden (den som kom fra bag ved hans Ejendom og løb ned til Kiil) i Orden, den skulde have en Alen Bredde. Altsaa, saa langt imod Vest har i sin Tid Bygraven og Byvolden gaaet, og er her stødt til Nøret, der gik ind til det Sted, hvor 1795 endnu Mølledammen var, hvor Hans Peter von Niendal Aar 1765 førte sine Heste til Mølledammen, hvor Hans von Günderoth Aar 1730, endskønt der var

lutter Morads rundt om, anlagde en smuk Lysthave med et Lysthus og mange Æbletræer, »til sin Plæsier og saare galant«.

Da Købmand Hans Danielsens Hus blev bygget i Midten af forrige Aarhundrede, og 10 Aar senere Genboens, nu Peter Clausens paa Store Torv, havde man aldeles glemt den gamle Tid, endskønt Byrenden den Gang endnu var synlig ved Nordenden af det gamle Løveapothek. Et lille usselt Hus tilhørende en Rebslager Daniel Møller, havde i lang Tid ligget her. Det Hus har Grunden tilsynesladende nok kunnet bære, men et nyt stort Hus kunde ikke bygges paa den. For at finde sikker Grund maatte man grave stadig dybere ned, først igennem 3—4 Alen Fyld. I en Bredde af 26 Alen fra Nord til Syd var derefter alt fed, brun Morads, som i Midten var 11 Alen dybt, først i den Dybde stødte man paa fast Lergrund. Man traf her Rester af et Bolværk eller Plankeværk paa 12—15 Tommers Tykkelse.

Det fortsattes ud under Gaden, her og der gennemvokset med Nøddebuskads. For at faa Grund at bygge paa, maatte der graves dybe Huller, i hvilke der blev muret Stenpiller, der oventil indbyrdes blev forbundne ved Hjælp af murede Buer. Paa lignende Maade, og med en svær Bøgetræsplanke som Underlag, blev 10 Aar senere Købmand P. Clausens Hus bygget. Efter en den Gang foretaget Beregning har Bygraven i sin Tid haft en normal Vandstand af 8 Fod.

Inden vi tager Afsked fra Grav og Nør fra den Tid, i hvilken den daværende By ikke var større, end at den har kunnet ligge bag Bygrav og Nør som en stærk Fæstning, maa vi endnu nævne noget fra

denne Tid, som ligeledes har holdt sig i Aarhundreder og er bleven fortsat og har holdt Skridt med Byens Vækst ogsaa uden for Bygraven, endskønt det uden Tvivl har hørt med til Byens ældste Jord- eller Grund- eller Byfred-Inddeling. Det er den saakaldte Designation eller Inddeling i Fjerdinger, i Plov eller i Stavne for hvert Arnested, der var i Byen, og som var »sat i Stavn« for Byen eller betalte »Plovskat« til Kongen.

Der, hvor midt i det 19. Aarhundrede Hans Danielsens og Peter Clausens Huse blev bygget paa den gamle Bygravgrund, stødte den Gang endnu Byens 4 Fjerdinger sammen, saadan som de havde gjort Aarhundreder igennem, saa langt tilbage som Byens Protokoller rækker. Til en Tid var der to Inddelinger. Da laa nemlig hele Bebyggelsen eller »Plogene af Sten« sønden for Bygraven, medens alt Nord for den har været »Ploge af Jord«. Byen havde da 2 Fjerdinger sønden for Graven, medens de 2 norden for fik Navn af Ramsherred Fortens Vester- og Østerside. Disse Betegnelser holdt sig helt op til Aar 1600, endskønt der helt siden Aar 1400 fandtes Stavne eller Hussteder liggende spredte derude. Den første Fjerding laa rundt om det gamle Slot, om Kongslund, og stødte op til Bygraven. Den har vistnok været den tidligst bebyggede. Som anden Fjerding kom naturligvis den, i hvilken St. Nikolai Kirken laa, hvor de Geistlige boede, og hvor Kalandhuset laa. Begge disse Fjerdinger laa paa den vestlige Side af Forten (den nuværende Storegade), men den østfor Forten blev den tredje, og den fjerde laa sønden for Bygraven og fik efter Fiskerne Navn af Fiskerfjerdingen. Men da Byen efter Nedlæggelsen af Befæst-

ningen udvidede sig imod Nord, og den »lange Forte« blev til en Storegade med Huse og Stavne paa begge Sider op til Kirken, ja ud til Ramsherred, saa fik Fjerdingerne vel nok andre Benævnelser men beholdt deres indbyrdes Beliggenhed og Størrelse, saa de endnu efter Aar 1626 vedvarende berørte hinanden ved Bygraven, eller der, hvor den gamle Bygrav i sin Tid havde været. Dog var den gamle tredie Fjerding nu bleven den første, den fjerde var nu bleven den anden, den oprindelige første, en ny tredie, og den gamle anden beholdt man nu som fjerde, denne var i Sammenligning dog kun tyndt bebygget. Hvad man den Gang, Aar 1620, kaldte vesten for Byen, var en helt ubebygget Vej som ingen særlig Benævnelse havde. Her var endnu ikke Tale om den senere saakaldte Nybro eller Nygade eller Mølleforte, men blot om en »Bolbro«, som fra Vestergades sydvestlige Ende førte over til det tidligere Kongslund, nu Slotsgyden. Sonden for Broen stod fra gammel Tid en »Svibbue« som Tegn paa, at her begyndte Herredet, og Byen hørte op. Denne Bro maatte Borgerne over, naar de agtede sig til Kongslund. I modsat Retning kom man som nævnt til Gammel Opnør Korsvej. Herfra gik Vejen til denne forhenværende By Vest paa. Videre Nord paa førte den til Hertugens Teglværk, paa det saakaldte Klinkebjerg, og derfra til Kolstrup ad »Kolstrup Stenbro«, eller »Kolstrupper Kirkeforte«, som den efter Reformationstiden blev kaldt. Fra ældre Tid kendes imidlertid det »ækle Navn« eller »Øgenavn« til den »Putsforten«. Alt dette laa endnu som til Nørets Tid, det var Resten af den ældste Bys fælles Fægang, og næsten helt op til Aar 1700 i det store

og hele ubebygget, saa at »Fyrstelig Naades Teglgaard« laa helt uden for Byen med en Skelsten imellem Teglgaarden og denne.

Teglgaarden var ikke ældre end fra Midten af det 16. Aarhundrede. Den havde afløst Galgen og Retterstedet her, som fra ældre Tid ret passede til det saakaldte Ramsherred med Tyvkjærøbækken nedenfor og Retteren som nærmeste Nabo, ikke langt derfra, paa den nuværende Vægterplads, der den Gang var helt ubeboet, hvor efter gammel Skik uærlige Folk havde deres afsondrede Bolig. Trods Skelstenen hørte Teglgaardsgrunden dog Byen til, men »Fyrstelig Naade« havde i sin Tid ønsket at faa den, og i Bytte givet Byen en Grund ved »Fru Annas Eng« for »saa tit som fornødent« at bruge den til Rettersted. Men ved denne Lejlighed havde Byen mistet en Del af Fællesfæ gangen af den gamle »Kongskøbegrund«, som Kong Valdemar i sin Tid havde købt til Byen, »for sine egne Penge«, og foræret den til Hjælp til dens »Fællesfæ gang«, mens Byen til Gengæld forpligtede sig til at yde Kongen »Koninglef«. Det synes altsaa som om Kongen havde givet Byen Land eller Jord i Fæste, og at det var nødvendigt for Byen.

At dette har været saadan, ser vi i Stavnsprotokollerne, som viser tilbage til den gamle Tid længe før Aar 1600, hvor der siges, at enhver Stavnejer har en Ret til Fællesfæ gang og Madeskift, men saa ogsaa den Stavnspligt at være med til at holde Broer og Veje vedlige, »thi den, som ingen Fællesfæ gang eller Madeskift har, har heller ingen Bro- eller Vejpligt«.

Aar 1600 laa den Tid ikke fjern, da Byen i saa Henseende ikke mere kunde efterkomme sin By-

pligt overfor Borgerne, d. v. s. Stavnejerne. »Jordplogene« var forsvundne, og i deres Sted var der bebyggede Stavne, til hvilke Byen hverken havde Fællesfægang eller Madeskifter.

J. N. Madvig om Haderslev lærde Skoles Lærere 1850.

Af T. O. A c h e l i s, Haderslev.

Ved Regulativet af 28de Januar 1848 for de lærde Skoler i Hertugdømmerne var det bestemt, at Undervisningen i Haderslev Skole for Fremtiden skulde gives i det danske Sprog. I »Berlingske Tidende« af 4. Marts findes Bekendtgørelsen om, at otte Lærerplasser ved Skolen i Haderslev er ledige, og at Ansøgninger skal indsendes til Regeringen paa Gottorp Slot inden Slutningen af Marts Maaned. Blandt dem, som søgte de opslaaede Stillinger, var Mænd som Søren Bloch Thrige, der allerede den Gang blve bestemt til Rektorposten, Christian Lodberg Krarup-Hansen, Christian Frederik Müller (1844/46. Lærer i Rødding), Theodor Emil Manicus og Jacob Frederik Kinch.

Et Følgebrev¹⁾, som den sidstnævnte vedlægger sin Ansøgning, er betegnende for hans Opfattelse af Forholdene i Hertugdømmets nordligste By:

Idet jeg tilsender den høje Regjering den medfølgende Ansøgning og anbefaler den til sammes gunstige Opmærksomhed, tillader jeg mig endnu kun at bemærke, at jeg ikke overser de Vanskeligheder og Ubehageligheder, som for en

¹⁾ Acta A. XLVI 358 Staatsarchiv i Kiel.

dansk Mand kunne være forbundne med en Ansættelse i Haderslev; men da jeg troer at forbinde endeel rolig Sindighed med nogen Bestemthed i Karakteren, saa vover jeg at ansøge om denne Ansættelse med det Haab, at saadanne Ubehageligheder, om de maatte indtræffe, ikke skulle hindre mig i at passe min Dont med Lyst og Interesse.

Ribe, den 7de Marts 1848.

Underdanigst

Jacob Frederik Kinch.

Til

den høje kongelige Slesvig-
holstenske Regering paa Gottorp.

* * *

Martsbegivenhederne kom imellem og forhindrede Skolens Omdannelse til en dansk Undervisningsanstalt. Efter to Aars Kamp var en af de første Bestemmelser, som udgik fra den af Kongen indsatte overordentlige Regeringskommissær F. F. Tillisch, Fornyelsen af den kongelige Forordning om Indførelsen af det danske Undervisningssprog i Haderslev lærde Skole. (24. VII. 1850). Skolens hidtilværende Lærere blev afskediget, til Dels med Pension, og paa ny blev Lærerpladserne opslaaet ledige.

I »Dannevirke« for 6. August læses følgende Avertissement, indsendt af det »første Departement under den overordentlige Regjeringskommissair for Hertugdømmet Slesvig i Flensborg den 24. Juli 1850:

»I Henhold til Bekendtgjørelsen af 24. d. M.,
og efterat den overordentlige Regjeringskommiss-

sair for Hertugdømmet Slesvig har givet de for Tiden ved den lærde Skole i Haderslev ansatte Lærere deres Afsked fra Michaeli d. A. at regne, opfordres herved Alle, som agte at søge Ansættelse i en af de 8 Lærerpladser, ved bemeldte Skole, til snarest muligt at indsende deres Andragender desangaaende til Regjeringskommissairen.

*

*

*

Den 22de August tilstillede Tillisch de indkomne Ansøgninger om Ansættelse Professor J. N. Madvig ved Københavns Universitet. Han var i 1848 kaldet til den ny oprettede Stilling som »Undervisningsinspektør ved de lærde Skoler« og fik som saadan nu den Opgave at vejlede Regeringen for Hertugdømmet Slesvig ved Udvalget af de bedste Kræfter til gejstlige og Skoleembeder.¹⁾ Den 7. September 1850 sendte han den Bunke Papirer tilbage med følgende Skrivelse, som giver et interessant Indblik i de forberedende Arbejder til Haderslev danske Latinskoles Oprettelse.²⁾

De Ansøgninger om Ansættelse ved Haderslev lærde Skole, som Deres Excellence med Skrivelse af 22. forrige Maaned og flere efterfølgende Skrivelser har tilsendt mig med Begjering om, at jeg vilde yttre min Mening om den hensigtsmæssigste Besættelse af de ledige Lærerposter, har jeg den Ære idag at tilbagesende med Pakkeposten, idet jeg lader medfølge en til Deres Excel-

¹⁾ J. N. Madvig, Livserindringer (1887) S. 141, 174 f.

²⁾ Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs Arkiv, 1. Departement, Akter vedrørende Lærde Skoler, Slesvig.

lence rettet, men mig for faa Dage siden umiddelbart tilstillet Ansøgning fra Cand. Theol. P. Teilmann¹⁾). Efterat jeg allerede særskilt har udtalt mig for Deres Excellence om Rectoratet ved Skolen, til hvilket jeg har betegnet Overlærer Thrige i Roeskilde²⁾) som den i mine Tanker meest skikkede imellem Ansøgerne, skal jeg i det Følgende tillade mig at fremsætte min Anskuelse om Besættelsen af de øvrige Pladser. Medens der vistnok, som allerede af Deres Excellence antydet, kan tale Adskilligt for ikke just straks at besætte samtlige Pladser, hvormed man vil undgaae at ødsle med Kræfter, da Skolen muligvis, ja rimeligviis ikke strax vil faa det fulde Antal af Classer, og har Lejlighed til senere at udfylde et eller andet Hul i Lærefagenes Udfyldning, der efter begyndt Virksomhed kan vise sig, bør det dog paa den anden Side ikke tabes af Sigte, deels at et i sig selv temmelig ringe Antal af Disciple ved Ulighed i Alder og Uddannelse kan kræve Oprettelsen af flere Classer, saa at man udentvivi fra Begyndelsen bør have Midlerne til at bestride Undervisningen i 5 Classer og da forudsætte at prima ikke strax kan dannes, deels at alle Hovedfag strax maae være tilstrækkeligt forsynede. Det vil, som ogsaa af Deres Excellence er bemærket, iøvrigt være ved de ringest lønnede Pladser, at Besættelsen foreløbig kan udsættes noget, medens de vigtigere Pladser strax maae udfyldes, for at Undervisnin-

¹⁾ I. S. 7 Nr. 106.

²⁾ I. S. 7 Nr. 101, gl.

gen kan begyndes med Kraft og Skolen fra Begyndelsen stilles paa det rigtige Standpunkt i sit Indre og i Befolkningens Omdømme, saa at den økonomiske Fordeel ved Udsættelsen af et Par Udnævnelser dermed formindskes. Herefter skulde jeg troe, at af samtlige 8 Lærerposter de 6 kunde være at besætte strax og Besættelsen af de to forbeholdes indtil Rector enten umiddelbart efter Undervisningens Begyndelse eller senere hen fremkommer med Andragende derom. Ansøgningerne, imellem hvilke naturligvis findes endeel fra aldeles ukvalificerede eller dog med utilstrækkelig Documentation af deres Brugbarhed forsynede Personer, frembyde et endog rigeligt Udvalg af gode og dygtige Kræfter for den philologisk-historiske Side af Underviisningen, naar undtages Fransk og Engelsk, hvori Ansøgerne med beviislig Dygtighed ere faa, og et noget ringere for Mathematik, Naturlære og Naturhistorie, hvor de adskillige Ansøgere, der ikke savne Indsigt i eet eller flere af disse Fag, dog enten i deres Brugbarhed for Skolen er indskrænkede til et for ringe Omfang eller ellers vække Betænkelighed; men fornemmelig indskrænkes i det Hele Valget derved, at kun faa af de Ansøgere, der forresten kunne tildrage sig Opmærksomhed, have erklæret sig villig til at overtage de lavere lønnede Pladser; enkelte vilde maaske siden, naar en bestemt Plads gjøres til Gjenstand for Ansøgning, nedstemme deres Fordringer; dog maa det med Hensyn til 8de Lærerplads bemærkes, at den laveste Adjunctgage i Kongeriget er 400 rd., rigtignok uden noget an-

det Emolument undtagen mulig Betaling for Extratimer.

Ved Overveielisen af, hvem jeg skulde anbefale til at komme i Betragtning, har jeg, idet jeg tillige gennemgik de Forslag, som jeg havde opfordret Overlærer Th r i g e til at gjøre mig, troet at burde tage Hensyn ikke blot til speciel Fagdygtighed, men til almindelig videnskabelig Uddannelse og til en med sædelig Holdning forbunden selskabelig Cultur; i det Ringeste har jeg troet, at paafaldende Særhed eller antydet Hang til Cynisme maatte udelukke. Da der til de høiere Poster maae bringes temmelig unge Mænd i Forslag, hvilket i sig selv er ret godt, har jeg saameget mindre til Mellempladserne eller de lavere villet anbefale nogen af de enkelte ældre Ansøgere, der vel overhovedet med mindre Lethed og Bøielighed vilde indarbejde sig i de nye Forhold; jeg foreslaaer saaledes ingen, der har naaet 40 Aar. De Bestemmelser, der gjalt om Examenqualificationer i Kongeriget, ere naturligviis ikke bindende i den foreliggende Sag; imidlertid er det forsigtigst at tage Hensyn til Ansøgere, der i det Hele ved fælles Dannelsesgrundlag give Udsigt til god og velvillig Samvirken, og til Muligheden af Forflyttelse og Befordring til andre Skoler eller andre Embedsstillinger. Jeg tillader mig da for de enkelte Pladser at henlede Deres Excellences Opmærksomhed paa følgende Ansøgere:

1) For Conrectoratet egner sig i mine Tanker bedst enten Overlærer W i e h e¹⁾ i Slagelse eller

¹⁾ Frederik Wilhelm Wiehe, 1817– 1864: D B L XVIII 553—4.

Adjunct **L e m b c k e**¹⁾ i Odense (ansat i det lærde Skolevæsen siden 1841, men først 1849 med philologisk Embedsexamen til høiere Skoleembede [!], da han tidligere havde studeret Theologie). De ere begge dygtige, erfarne, omhyggelige Lærere; som Specialphilolog turde **W i e h e** være at foretrække, men **L e m b c k e** er bedre Hoved og har en flersidigere, navnlig æsthetisk og historisk Dannelse, der ogsaa directe ved Overtagelsen af flere Fag kan komme Skolen tilgode og jeg er derfor tilbøjelig til her at foretrække ham.

2) Til Subrektoratet synes hensigtsmæssig at kunne vælges en Lærer, der repræsenterer den matematisk-physiske Side, enten Adjunct **K r a r u p-H a n s e n**²⁾ ved Sorø Skole, polytechnisk Student med bedste Character og fleresidig Øvelse i Undervisning, eller Adjunct **A s s e n s**³⁾ i Aalborg. I speciel Fagkundskab, navnlig i Naturlæren, har upaatvivlelig **K r a r u p-H a n s e n** Fortrin, ligesom han ogsaa anbefales ved den Omstændighed, at han er født i det Slesvigske, allerede 1848 søgte en Ansættelse ved Haderslev Skole; men han har et noget kantet og simpelt Væsen og en noget morøs Character; dog turde det være at hans Mangel paa ydre Form støder mere i Sorø end den vilde støde i Haderslev, og man udsætter sig ved at forbigaae ham for at lade et Sidehensyn overveie det principale. Ogsaa Adjunct **K ü h n e l l** i Odense fortjener som et godt Hoved og livligt Menneske Opmærksomhed, men han har hidtil ikke givet Undervisning

1) Achelis, Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums I (1921) S. 7 Nr. 102.

2) I. S. 7 N. 103 — 2).

i Naturlære eller aflagt nogen Prøve senere end ved *E x. p h i l o s o p h i c u m*.

3) Til Collaboratorpladsen foreslaaer jeg Dr. *P h i l. M a n i c u s*¹⁾. Jeg [an]seer ham for videnskabelig aldeles qvalificeret til Posten og [troer ikke,] at han bør forbigaaes ved Haderslev Skole; iøvrigt egner han [sig ogsaa] fuldkommen til en Ansættelse i Slesvig eller Flensborg, især paa [første [?]] Sted, hvis han der behøves og vil gaae derhen, i hvilket Til[fælde] jeg til Haderslev vilde foreslaae *C a n d. P h i l o l. F o r c h h a m m e r*, Søn af Prof. *F o r c h h a m m e r* i *K j ø b e n h a v n*, en meget dygtig ung Mand.

4) For femte Lærerpladsen [!] egner sig *C a n d. T h e o l. J. H. T. F i b i g e r*²⁾, en begavet og i flere Retninger, navnlig theologisk og æstetisk, grundig dannet ung Mand, der som Hovedfag vilde faae Religion og Hebraisk. Han er Broder til Overlærer *T h r i g e s* Kone; men jeg troer ikke, at dette Svogerskab bør vække Frygt for Cotterie eller være ham iveien.

5) Som syvende Lærer anbefaler jeg, med Hensyn til Naturhistorien, *C a n d. T h e o l. P. T e i l m a n n*³⁾ eller *C a n d. P h i l o s o p h. T h o m s e n*, Lærer ved Vordingborg Realskole. *T e i l m a n n* har de stærkeste Beviser for positiv Kundskab i Naturhistorie og kan maaske som theologisk Candidat yde Hjælp i flere Fag i de lavere Klasser.

Saaledes vilde sjette og ottende Lærerplads

¹⁾ I. S. 7 Nr. 104.

²⁾ I. S. 7 Nr. 105.

³⁾ I. S. 7 Nr. 106.

for Øieblikket blive ubesatte og for den første af dem troer jeg, at der vil kunne findes en Mand skikket til at supplere, hvad der i den af mig antydede Combination mulig kan savnes for nyere Sprog, navnlig Fransk.

Jeg tillader mig altsaa at foreslaa til de ovennævnte Poster disse Ansøgere: til Conrectoratet Adjunkt L e m b c k e (eller Overlærer W i e h e), til Subrektoratet Adjunkt K r a r u p H a n s e n (eller Adjunkt A s s e n s), til Collaboratorpladsen Dr. M a n i c u s (eller for den nævnte Eventualitet C a n d. P h. F o r c h h a m m e r), til 5de Lærerplads C a n d. T h e o l. F i b i g e r, til 7de C a n d. T h e o l. P. T e i l m a n n (eller C a n d. P h i l o s. T h o m s e n).

Jeg anseer det for nødvendigt, at den, der udnævnes til Rector, er i Haderslev mindst 14 Dage før Undervisningens Begyndelse, altsaa, da der indtræffer en Ferie i de første Dage af October, omtrent ved den 20de September, og har tilladt mig at paalægge Overlærer T h r i g e at holde sig forberedt herpaa, idet jeg tillige har opfordret ham til at beskæftige sig med Udarbejdelsen af en Underviisningsplan og en Fag- og Timefordeling, ved hvilken Skolen successive bringes nærmere hen til den Form, der betinges ved Forudsætningen, at de fleste Dimissi gaar til Kjøbenhavns Universitet. De øvrige Lærere maatte mindst 8 Dage for Undervisningens Begyndelse være i Haderslev for at Alt af Rectoren i Forening med dem kan ordnes.

Jeg kan ikke slutte denne Skrivelse uden endnu at henlede Deres Excellences Opmærk-

somhed paa Nødvendigheden af om muligt strax eller dog snart at gjøre Noget for Haderslev Skoles Bibliothek, der skal befinde sig i en højst maadelig Tilstand, og for dens Forsynelse med noget Apparat for den naturvidenskabelige Underviisning. I første Henseende kan der muligviis tages Hensyn til, at ved Udgangen af Skoleaaret 1851—1852 (altsaa ved Udgangen af Septbr. 1852) sandsynligviis ved Nedlæggelsen af Slagelse Skole vil blive Leilighed til under Eet at erhverve en meget god og for en lærd Skole beregnet Bogsamling; i sidste Henseende bemærker jeg, at de lærde Skoler i Kongeriget dels i de sidste Aar ere blevne forsynet med dels efterhaanden forsynes med et physisk Apparat, hvis Anskaffelse for hver omtrent koster 900 rd, men hvoraf vel enkelte Stykker kunne bespares; i ethvert Tilfælde indtræder Nødvendigheden af den fuldstændige Besiddelse deraf først naar Underviisningen i Naturlære gennemføres i øverste Klasse.

Med det Ønske, at disse Bemærkninger maae være Excellence til nogen Nytte ved Ordningen af det høistvigtige Anliggende, har jeg den Ære at undertegne mig.

K j ø b e n h a v n, d. 7de Septbr. 1850.

Deres Excellence's

ærbødigste

J. N. M a d v i g.

Hans Excellence

Hr. Geheimeconferentsraad T i l l i s c h.
Storkors af Dannebr., Dannebrogsmænd.

J. N. M a d v i g s Indstillinger blev øjeblikkeligt taget til Følge og efter at Overlærer S ø r e n B l o c h T h r i g e den 6. September var udnævnt til Rektor, fulgte allerede den 10. September Udnævnelser af Adjunkt L e m b c k e til Konrektor, Adjunkt K r a - r u p - H a n s e n til Subrektor, Dr. phil. M a n i c u s til Kollaborektor, cand. theol. F i b i g e r til femte Lærer og cand. theol. T e i l m a n n til syvende Lærer. Ikke fire Uger senere drog disse seks Lærere med tolv Drengene en Regnvejrs Mandags Morgen til den gamle Skole i Smedegade, og Skolearbejdet begyndte.
